

ДЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И РАДНИЧКА КЛАСА СРБИЈЕ

НАДА НОВАКОВИЋ

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
novakovic.nada@gmail.com

САЖЕТАК: Рад* анализира и описује најважније системске узроке процеса деиндустријализације и нестајања радничке класе Србије. Полазна хипотеза је: процес деиндустријализације био је детерминисан системским факторима, тј. карактером нове владајуће класе, избором модела транзиције и приватизације и местом земље у светском капиталистичком систему. На то су утицали и карактер синдикалних организација и стари и нови облици радничког отпора губитку економских и социјалних права. У првом делу текста истраживане су карактеристике индустријализације и радничке класе пре транзиције. Наведене су специфичности капиталистичке и социјалистичке модернизације, индустријализације и урбанизације у Југославији и Србији. Посебно је указано на материјални положај, карактеристике и структуру радничке класе пре почетка транзиције. Други део текста посвећен је проблемима транзиције, приватизације и деиндустријализације у Србији током последњих четврт века. Аутор је појаснио најважније субјекте друштвене транзиције, њихову друштвену моћ и утицај на избор и реализовање конкретног модела приватизације. Они су одлучујуће утицали на разарање старе и настајање нове структуре друштва на периферији капиталистичког система. Посебно је наглашено да је приватизација довела до деиндустријализације Србије и пропадања радничке класе. На крају, закључује се да је током транзиције уништена друштвена својина и најважније привредне и индустријске делатности, а радничка класа системски маргинализована. Настало је аграрно друштво, без материјалних и других претпоставки да се наставе модернизацијски и демократски процеси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: деиндустријализација, друштвена својина, модернизација, приватизација, радничка класа

* Текст је настао у оквиру пројекта „Структурне друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације” (179039) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја, а који се реализује у Институту друштвених наука у Београду.

Развијена капиталистичка друштва и она настала нестанком реалсоцијализма последњих неколико деценија захваћена су процесима *деиндустријализације*. Узроци су различити, а последице сличне. То се дешава у условима глобализације и регионалних интеграција, у којима највећу моћ имају заступници крупног светског капитала. Капиталистичка класа из центра система има највећи утицај на ове токове, а владајуће класе на периферији су њена трансмисија. Интереси су им слични и у највећој мери супротни интересима већине запослених у индустрији, привреди и друштву развијеног и периферног капитализма.

На примеру деиндустријализације Србије могу се сагледати основни субјекти, динамика, правци и последице промена економске и друштвене структуре током четврт века транзиције. Њихово разумевање није могуће без осврта на догађаје пре 1990. године. Нарочито је то битно за анализу најважнијих промена друштвене структуре и радничке класе, која се кроз процес индустријализације стварала, увећавала и усложњавала. Деиндустријализација има супротне последице. Она уништава материјалну основу опстанка радничке класе и води њеном маргинализовању и нестајању. Овде се полази од тезе да су процеси индустријализације и деиндустријализације детерминисани типом друштва, карактером основних класа и местом земље у светској подели рада и друштвене моћи. Најважније разлике у процесима индустријализације и деиндустријализације у различитим друштвима могу се, поред осталог, објаснити ако их доведемо у везу с различитим типовима модернизације.

У литератури се најчешће разликују *капиталистичка и социјалистичка модернизација*. Прва је настајала и развијала се током више векова, тј. појавом капитализма, буржоазије, грађанског друштва, тржишне привреде и индустрије и демократије [Душанић 2014: 13]. Она подразумева постојање плурализма облика својине, политички плурализам, социјалну покретљивост, заштиту права и слобода појединца, владавину права и правну државу, образовање, демократски поредак. Друга се доводи у везу с реалсоцијализмом, у којем су електрификација и индустријализација схваћени као кључни процеси настајања новог друштва. Ту не постоји плурализам својинских облика, вишепартијски систем, правна држава, већ монопол над политичком моћи и њена доминација над свим важнијим друштвеним подсистемима [Јовановић 2012: 282, 353]. Нема грађанина као темеља политичке заједнице [Обреновић 1992: 30, 97]. К. Турза сматра да су за модернизацију битни тржиште, приватно власништво, приватна иницијатива и предузетништво. Стога он синтагму „социјалистичка (комунистичка) модернизација” сматра за *contradictio in adjecto* [Turza 2003: 137–138]. Ђ. Јовановић је закључио да „у последњих двестотинак година модерне историје Србије није дат одговор на дилему: Модернизација или ретрадиционализација? Пут на Исток или Запад?” [Јовановић 2012: 272]. Према оцени С. Антонића комунистичка модернизација је у многим областима донела цивилизацијски напредак, а Србија је пре 1989. имала знатнију демократску баштину од других република и суседних држава, изузев Грчке [Антић 2000: 71, 80; Антић 2004: 24–29].

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И РАДНИЧКА КЛАСА ПРЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Стварање радничке класе Југославије, проглашене најважнијим субјектом друштва, остварено је индустријализацијом, урбанизацијом и деаграризацијом. Индустријализација има друштвене и економске димензије. У ширем друштвеном смислу она подстиче развој и терцијарних делатности, средњих слојева, образовање радне снаге, стабилнији раст зарада и животног стандарда и нов начин живота становништва. У економском смислу значи веће учешће индустрије у инвестицијама, запослености и стварању нове вредности. Због природе друштвеног система, и угледања на совјетски модел социјализма, сматрало се да ће електрификација и индустријализација најбрже довести до новог друштва. У првој фази, 1945–1952, обављена је тзв. *социјалистичка њрвобийтна акумулација*. Државним мерама (национализација, аграрне реформе, колективизација пољопривреде) и централним планирањем обезбеђена су средства за инвестиције намењене за развој енергетике и тешке индустрије. Она су комбинована с јефтиним и добровољним радом становништва, а касније и страном помоћи и кредитима. У свему томе пољопривреда и сељаштво су из идеолошких разлога дискриминисани (политиком пореза, инвестиција, кредитирања и другим мерама економске политике). Отпор сељаштва довео је до растурања сељачких радних задруга. Приватна својина (уситњена) остала је доминантна у сектору пољопривреде. То је значајно допринело заостајању развоја региона с претежно енергетским, сировинским и пољопривредним делатностима¹.

Другу фазу социјалистичке модернизације 1953–1964. карактеришу екстензиван развој и нагласак на производњи средстава за личну потрошњу становништва. Стопе привредног раста биле су високе (привреде 8,0%, а индустрије 12,4%). Оне нису могле бити стварни разлог за покретање привредних реформи 1961. и 1965. [Mihailović 1981: 13]. Узроци су политички, тј. у структури моћи класе на власти. Циљеви реформе 1965. били су, поред осталих, већа продуктивност рада, интензиван индустријски развој, више тржишта и укључивање у светску привреду, уклањање диспаритета цена и растерећење привреде [Bilandžić 1985: 213]. Они нису никада остварени, јер су били супротни интересима класе која је имала политички монопол у друштву. Трећу фазу индустријског развоја Југославије (од почетка до краја 1980-их) карактерише деиндустријализација, пад продуктивности рада и животног стандарда, масовио задуживање и криза враћања дугова.

Урбанизација је један од модернизацијских процеса који стварањем градова омогућава услове за живот и рад великих друштвених група, масовну индустријску производњу и потрошњу. У Југославији је она била динамична и неравномерна. Зависила је од наслеђене ситуације, али

¹ Слободан Вуковић је истакао кључно запостављање интереса Србије у првом петогодишњем плану и навео најважније мере и начине експлоатације сељаштва и региона с претежно пољопривредним становништвом [Вуковић 2006: 517].

и моћи регионалних политичких елита. Процент градског у укупном становништву се за неколико деценија удвостручио (1953. године 25%, а 1991. године 52%). То је значило и раст запослених у непољопривредним делатностима, од 25,4% у 1947. на 86% у 1991. [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1982: 221, 212; *Statistički godišnjak Jugoslavije* 1991: 445]. За све њих требало је обезбедити услове за рад, становање, образовање, лечење и живот уопште. Стога су издвајана релативно висока средства за стамбену и комуналну изградњу. Она су 1977. износила 8,2% од БНД, а 1986. године 4,7%. То није било довољно за нарасле потребе становништва, па је 1981. дефицит станова у Југославији износио 196.025, а у Србији 88.477 станова [*Godišnjak socijalne politike* 1989: 143, 542]. Класна димензија политике расподеле друштвених станова и стамбених кредита огледала се у сталној подзаступљености радника, у односу на учешће међу запосленима, међу онима који су тражили и добили друштвени стан. Немануелни кадрови су од 1974–1986. натпросечно тражили и добијали станове [Novaković 2008: 143–144].

Деаграризација је у социјалистичкој Југославији била стихијска и једна од најбржих у свету. Удео пољопривредног становништва у укупном константно се смањивао (1948 године 73%; 1961. године 56,3%; 1981. године 26,1%; и 1990. године 14%). Француска је тако нешто остварила за 100, а Данска за 130 година. Село је напустило осам милиона људи. То је смањило аграрну пренасељеност, али и повећало просечну старост пољопривредног становништва са 38 на 55 година. На селу је остајало старије становништво, а забележене су и појаве феминизације рада у пољопривреди и демографско пражњење села [Petković 1989: 12]. Држава је системски и мерама текуће економске и фискалне политике ограничавала развој пољопривреде. Последица наведеног била је продуктивност рада пољопривреде у времену 1961–1981. од 2,3%, што је исто забележено у Југославији у периоду 1920–1940. Укупни приходи пољопривредног домаћинства у Југославији су у периоду 1963–1985. били нижи за 73% од радничког, а 82% од мешовитог домаћинства [Korošić 1988: 243].

Динамичан индустријски и друштвени развој био је заснован на високим стопама инвестиција, међу највишима у свету. Улагања у основне фондове чинила су у периоду 1952–1980. године 34,7% ДП. То је варирало у појединим периодима, тако да је 1980–1985. износило 24%, и у следећем петогодишту 19% [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1981: 65; *Jugoslavija 1945–1985, statistički prikaz*, 1985: 237]. У периоду 1952–1956. од свих инвестиција у основне фондове индустрији је припало 60%, а пољопривреди 9%. У 1980. тај однос био је 37,6% наспрам 6% у корист индустрије. Пољопривреда је у периоду 1955–1984. стварала 17,8% ДП, а индустрија 35,5% [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1982: 66; Korošić 1989: 90].

Друштвени производ (ДП) Југославије у првој фази индустријализације растао је по просечној стопи и до 14%. Чак и у време привредних реформи (1961–1965) стопа раста била је 6,8%, а у периоду 1981–1985. свега 1,1%. Од 1986. стопе су негативне, па је укупан раст ДП од 1981. до 1990. био свега 0,6% [*Југославија 1945–1985, статистички приказ*, 1985:

74; *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1989: 175]. У периоду 1960–1965. стопе раста ДП индустрије и пољопривреде биле су 10,9% и 5,5%. Оне су се у периоду 1979–1986. смањиле, па је за ДП привреде била 1,3%, индустрије 3,1%, а пољопривреде 3,4% [Роров 1989: 48, 49]. Развијао се секундарни и терцијарни сектор, на рачун примарног и пољопривреде. У структури ДП Југославије пољопривреда је учествовала 1947. с 39,2%, а 1989. с 10,6%. Индустрија и рударство су повећали учешће с 18,3% на 40,1%, док су терцијарне делатности удвостручиле свој удео од 17,8% на 30,5% [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1981: 84; *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1991: 174].

Високе стопе запошљавања биле су последица схватања друштвене својине (као несвојине) и потребе владајуће класе да се и на тај начин легитимише. Оне су готово све време биле изнад планираних и економски оправданих. У периоду 1952–1960. биле су 4,7% (планиране 4,4%), а у периоду 1981–1985. износиле су 2,3% (планиране 2,5%). Пре привредних реформи (1961–1965) остварена је стопа запошљавања 4,2%, а планирана је 6,2% [Mencinger 1986: 101]. Индекс раста укупне запослености од 1960. до 1990. био је 2,24% (у привреди 2,21%, ванпривреди 2,6% а у индустрији и рударству 2,48%). Повећање укупне запослености у периоду 1960–1965. износило је 680.000, а у периоду 1965–1979. године 902.000. У време „договорне економије” тренд је настављен, тако да је у периоду 1975–1980. запослено 1.014.000 особа, а у следећих пет година још 697.000. Све време у индустрији и рударству било је запослено између 43,03% (1960) и 48,22% (1990) од свих запослених у привреди [Novaković 2008: 217]. У међувремену је расла и отворена и прикривена незапосленост. Број значајно незапослених лица у периоду 1960–1990. увећао се са 184.900 на 1.386.500 или за 8,21 пут [Novaković 2008: 217]. Стопа незапослености 1960. била је 5,3%, а 1990. године 19,7% што је била једна од највиших стопа у Европи [*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1968: 107; 1991: 152].

Продуктивност рада у Југославији била је одраз неефикасности привредног и друштвеног система. Она је од 1952. до 1986. расла по стопи од 2,3%, што је за трећину ниже од раста реалних личних доходака по раднику (3,2%). То је пратила све мања ефикасност уложених средстава (5,72%) [Роров 1987: 45]. Неефикасност инвестиција у привреди мерена капиталним коефицијентом (однос вредности основних средстава и ДП), повећала се пет пута, са 2,9% с почетка 60-их на 15,3% у периоду 1980–1986. У индустрији је то повећање било с 3,0% на 7,0% [Vojnić 1989: 187]. Поред тога, систем није мотивисао запослене да рационално користе друштвена средства, јер су камате на позајмљена средства до 1988. биле негативне.

Материјални положај запослених друштвених група је у највећој мери зависио од политике расподеле дохотка. Основне институције на којима се систем заснивао биле су друштвена својина, самоуправљање и расподела према раду. Оне су наметнуте „одозго” – од стране политичке елите (касније класе), и све време су биле од ње контролисане. На нивоу радних организација расподела личних доходака била је дестимулативна („уравниловка”). Најчешће је распон био 1:3, а ређе 1:5. Посма-

трано у привреди у периоду 1966–1985. коефицијент чистог личног дохотка по раднику према степену стручне спреме потребне за рад на радном месту смањило се са (за ВСС/НКВ) 2,75 на 2,34 [Новаковић 2007: 42]. Међутим, ово је било праћено неједнакостима у личним примањима запослених у радним организацијама с највишим и најнижим дохоцима, које су се налазиле у различитим гранама, групацијама и регионима. Деценијама су се одржавале неједнакости у зарадама између запослених у различитим гранама и групацијама. Рад истог обима и квалитета плаћао се у односу 1:3,5! [Новаковић 2007: 39–41]. С. Попов је доказала да су те неједнакости биле међу највећим у Европи (после Португала и Турске) и у свету (после САД и Јапана). Томе су највише допринели системски фактори, као што су схватање друштвене својине као несвојине, непостојање минималне цене употребе друштвених средстава, егалитарне вредности и политика расподеле дохотка [Роров и др. 1981: 132, 136, 142]. То је све социопрофесионалне групе фрагментирало изнутра, уништавало њихову солидарност и јачало њихов интерес за локалну средину и њихово предузеће. Нарочит допринос томе дала је Кардељева концепција „удруженог рада”. Ипак, неједнакости у расподели личних доходака нису биле изразите. Б. Милановић је закључио да су се оне од 1962. до 1984. смањивале. Цини коефицијент у привреди је 1962. био 0,252, у 1984. 0,197, а у непривреди 0,251 и 0,213 [Milanović 1990: 133]. Тим економским неједнакостима треба додати и неједнакости у заједничкој потрошњи (станови, одмаралишта, лечење, образовање и разне (не)видљиве приходе и привилегије). То су материјалне основе на којима се формирало класно друштво.

Систем образовања се убрзано развијао, од мреже школа и високошколских установа, преко обухвата становништва појединим нивоима образовања. Пописи становништва су 1961. евидентирали 21% неписменог од укупног становништва, а 1991. године 8%. Деца обухваћена основном школом у 1987. износио је 97%. За образовање се из БНД издвајало 1,34% у 1960, а 4,84% у 1980. (нешто више него у Француској) [*Godišnjak socijalne politike* 1989: 517]. образовање као канал вертикалне друштвене покретљивости омогућило је и радницима промоцију, више у време структурних промена, а мање с њиховим смиривањем. Далеко више образовање је користило успону немануелних социопрофесионалних група². Осврт на податке о образовању радничке класе (степен стручне спреме потребне за рад на радном месту) наводи на закључак да се она у социјалистичкој Југославији значајно изменила. У 1967. најбројнији су били КВ радници (43,4%), што је готово колико и ПКВ и КВ радника заједно (22,4% и 20,6%). ВКВ радници чинили су свега 13,5% радничке класе Југославије. Две трећине радничке класе Југославије у 1988. представљали су ВКВ (51,3%) и КВ радници (14,7%), а остатак су били ПКВ и НКВ радници (17,8% и 16,2%). образовање радничке класе у Србији било је слично томе [*Statistički godišnjak Jugoslavije* 1968: 95–96; *Isto* 1991: 159; *Statistički godišnjak Srbije* 1991: 107].

² Преглед свих релевантних истраживања о томе видети у: [Novaković 2007: 95, 98, 106].

Материјални положај радничке класе Југославије се мењао, у зависности од фазе друштвено-економског развоја и односа у политичкој сфери одлучивања. Систем стицања и расподеле дохотка омогућио је двоструку експлоатацију радника. Прва је била експлоатација од стране владајуће класе, која је доносила најбитније одлуке, а друга експлоатација запослених у различитим гранама и групацијама од стране социо-професионалних групација у привилегованим гранама, групацијама и предузећима важним за систем. То је трајно, у дужем периоду, створило различите материјалне услове живота и рада радника у привилегованим и депривилегованим гранама. Од 1960. до 1990. првој групи најчешће су припадале: производња и прерада нафте и гаса, бродоградња, црна и обојена металургија, производња електричне енергије, спољна трговина, пројектовање и сродне услуге, ваздухопловни саобраћај, цевоводни транспорт. Другу групу чиниле су: производња готових текстилних производа, прерада коже и производња обуће, угоститељство, занатство, речни саобраћај и прехранбена индустрија [Новаковић 2007: 37–40]. Однос између просечних личних доходака по раднику у најпривилегованијим и најлошије плаћеним гранама кретао се од 1:1,71 у 1960, до 1:3,32 у 1990. години. То је довело до „преклапања” у висини зарада различитих социопрофесионалних група, па су мање образовани радници у добростојећим гранама и предузећима зарађивали више него квалификованији у депривилегованим. Радничку су класу крајем 1980-их у економском смислу, условно речено, сачињавали: 1) ВКВ и КВ радници или „радничка аристократија”, у деценијама привилегованим гранама, системима и предузећима важним за одржавање власти и система, 2) ВКВ и КВ радници у истим делатностима и нижи руководиоци у запостављеним делатностима, 3) маса ПКВ и НКВ радника запослених у депривилегованим гранама, и 4) најамни радници код приватника. Постојао је и прелазни слој „сељака-радника”.

Учешће радника у структурама друштвене моћи било је променљиво и маргинално у односу на владајућу класу. У радној организацији је постојала партиципација радника, али су најважније одлуке доносили стручњаци и руководиоци. Учешће радника у радничким саветима и извршним органима се смањивало, као и заступљеност у синдикалним органима. Што је ниво одлучивања у скупштинском систему био виши и важнији ту је било мање радника, а више немануелних кадрова. У партијском чланству учешће радника није прелазило једну трећину. Најбројнији су били међу искљученим и члановима који су напустили СКЈ. У највишим партијским органима готово да их није ни било³. На тај начин системски је спречен сваки озбиљнији отпор и могућност артикулисања групних интереса радничке класе. Штрајкови су најпре игнорисани, о

³ Број радника у синдикату је опадао. У СКЈ су радници чинили једну трећину. У скупштинама је опадало учешће радника што је виши ниво одлучивања. У радној организацији постојала је олигархијска структура моћи, у којој су радници имали најмању моћ одлучивања. Преглед релевантних истраживања о томе видети у: [Новаковић 2007: 131–133; 141–143; 171–172].

њима се ћутало, јер су делегитимисали класу која је владала у име радничке класе. Они су трајали релативно кратко, у односу на развијене земље у свету. У њиховом гушењу брзо су се ангажовали синдикат, чланови самоуправних органа и партијских и друштвено-политичких организација. Штрајк као средство заштите основних социо-економских права из рада никада није легализован, а радници нису имали институционалне и политичке претпоставке да заштите своје виталне класне интересе. Штрајкови у Југославији били су ефикаснији од штрајкова у Западној Европи [Novaković 2007: 126].

Републичке и покрајинске политичке елите су у дужем периоду доприносиле заокруживању „националних” економија, као основи своје економске и политичке моћи. Према оцени Косте Михаиловића у периоду 1952–1987. развијени региони имали су већи ниво инвестиција у основна средства по становнику и продуктивности рада. Неразвијени су имали више заступљене базне, сировинске и енергетске индустрије, што је довело до мање ефикасности и раста ДП по становнику [Михаиловић 1990: 160]. Ч. Оцић је регионалну политику, на основу опсежних истраживања привреда у Југославији, оценио као неуспешну. Политиком прерасподеле средства су усмеравана на неразвијене регионе, а крајњи резултат био је раст становништва у неразвијеним регионима, од 33,84% у 1965. на 40,23% у 1990. Дошло је до „...имплементације имитативне стратегије, тј. заокруживање, односно комплементирање привредне структуре, извршено је као и на југословенском нивоу, по обрасцу социјалистичке индустријализације” [Оцић 2013: 461].

ТРАНЗИЦИЈА, ДЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И РАДНИЧКА КЛАСА

Суштина појма транзиције се различито тумачи. То се види и кроз коришћење различитих термина. Међу њима се истичу следећи: демократска транзиција, блокирана и убрзана постсоцијалистичка трансформација, тегобна транзиција, демократска трансформација, пљачкашка транзиција, неолиберална транзиција или пут у тржишну економију⁴. Обим и садржај појма је различит, па је за једне ауторе она транзиција друштва, а за друге искључиво привреде. Ретки су радови у којима се све то критикује и напомиње да без промена у области културе нема напретка [Golubović 2011: 313]. Има и истраживача који критикују приступ транзицији са становишта модернизацијске парадигме (тржишна привреда, политички плурализам и правна држава), или они који наглашавају да транзиција није нужно модернизација [Vratuša 2012: 196; Jovanović 2014: 360]. У суштини, на јавној сцени су два доминантна приступа појашњења и наметања транзиције земљама бишег реалсоцијализма. Први, заснован

⁴ Те разлике виде се у радовима следећих аутора: Љ. Маџар, М. Лазић, С. Комазец, М. Ковачевић, Ј. Б. Душанић, Р. Буквић. М. Брдар сматра да је после 1989. наступило време: „свеопште метежи, отимачине и пљачке а под еуфемистичким називом транзиција” [Брдар 2007: 17].

на начелима неолибералне идеологије, а други га оштро критикују и истичу да су његове последице за развој друштва и живот већине грађана катастрофалне. Овде ће се скицирати само суштина неолибералног модела транзиције, који је наметнут Србији после 2000.

Неолиберализам као идеологија постмодерне штити виталне интересе глобализоване светске капиталистичке класе. То значи, поред осталог, следеће: одумирање националне државе, потирање идентитета великих друштвених колективитета (класа) и националних култура, бржи приступ јефтиној радној снази, сировинама и тржиштима, слабљење социјалних функција државе, пад БДП, продуктивности, квалитативних фактора развоја, раст неједнакости и незапослености, сиромаштва и финансијске и друге зависности мање развијених земаља од међународних центара моћи. У Србији је све то присутно, на шта указују домаћи научници. Р. Буквић је детаљно појаснио да је наметање тзв. Вашингтонског споразума (приватизација, стабилизација и свеопшта дерегулација) неминовно довела до деиндустријализације земаља Источне и Југоисточне Европе [Буквић 2012: 19]. Ј. Душанић је економију насталу током транзиције и приватизације назвао „бећарска” [Dušanić 2014: 152], а М. Ковачевић каже да је неолиберализам довео до „спржене земље”, посебно „спржене индустрије” [Kovačević 2010: 1; Kovačević 2014: 19].

Насупрот томе налазе се аутори који бране неолиберални концепт развоја. Њихови аргументи крећу се у распону да овде није ни било неолиберализма – до тога да успешна (неолиберална) транзиција није могла да се оствари због бројних системских и политичких препрека [Madžar 2011: 196].

Најзад, последица различитих приступа и схватања транзиције су и различите оцене досадашње транзиције Србије. У овом раду заступа се став да је у Србији дошло до стварања капиталистичког друштва нижег нивоа развоја него што је онај на Западу. Реч је о зависном друштву, на периферији капиталистичког система, које је по најважнијим индикаторима економског и друштвеног развоја далеко иза друштва пре почетка транзиције. Ово се доказује на примеру деиндустријализације и промена у положају радничке класе.

Нова капиталистичка класа у Србији је хетерогеног порекла. Она је у највећој мери (две трећине) састављена од припадника некадашње номенклатуре тј. од стручњака и руководилаца који су били на високим друштвеним и партијским положајима. То је највиши процент у Источној Европи [Lazić 1995: 89, 93; Lazić 2000: 179, 184]. У њен састав улазили су и припадници некадашњих приватника, класичних средњих слојева и људи који су користили рат, санкције и нестабилне друштвене услове. Нешто мање је сељачког и радничког порекла, а најмање је из групе незапослених. Једно новије истраживање указује на релативну вишу инволвираност економске елите Србије у политички живот него што је случај с елитама у Централној и Источној Европи [Vuletić 2013: 184]. Средњи слојеви су у транзицији Србије доживели велике промене. У првој деценији свој материјални положај су нарочито погоршали запослени у јавним

службама, док су ситни приватници напредовали [Lazić 2011: 128, 131]. У променама власти 2000. појединци су били од важнијих протагониста. После тога већина припадника средњих слојева је погоршала свој материјални положај [Antonić 2000: 77]. Сељаштво је све време било значајан фактор за опстанак и стабилност друштва. После 1990. донети су важни закони којима су подстакнуте промене на селу и међу сељаштвом. Део земљишта је враћен бившим власницима, а други постао предмет трговине. Према оцени С. Шљукића резултат ових процеса је нова социјална структура на селу коју чине чине: 1) крупни посед, 2) класични сељачки посед, 3) појава слоја фармера, и 4) сиромашна и остарела старачка домаћинства. На село су пристигли и најамни радници, пошто су њихове фабрике продате, уништене или пропале [Šljukić 2007: 155]. Најзад, у социјалној структури Србије је и радничка класа – највећи губитник транзиције, приватизације и деиндустријализације.

Социолошка истраживања о материјалном положају и социјалној покретљивости указују на процесе самообнављања капиталистичке класе и њеног затварања у односу на средње и ниже класе и слојеве. Вертикална друштвена покретљивост радника и пољопривредника је све мања, а њихово материјално и друштвено раслојавање све веће [Lazić and Svejić 2006: 103, 105–106; Lazić 2011: 123, 133–134; Svejić 2012: 148, 151, 153, 155]. Класна структура се све више саморепродукује.

Приватизација се у Србији и бившим реалсоцијалистичким друштвима обављала по различитим моделима и различитом брзином. Њена суштина јесте укидање државне/друштвене својине и прелазак на приватну својину и тржишну привреду. Држава је од почетка 1990-их играла улогу кључног субјекта тзв. првобитне акумулације капитала. Главни субјекти приватизације у Србији, по законима усвојеним и примењеним од 1989. до 2000. били су запослени радници (инсајдери), бивши запослени, пензионери, менаџери и државни органи. Поменути „инсајдери” су имали различита права и повластице, што је смањило могућност прилива капитала споља, или учешће других грађана у томе. Приватизација је била спора, што је у условима ратних догађања и међународних санкција, поспешило паралелне процесе илегалне или спонтане приватизације. Ревалоризација капитала обављена је 1994. године и практично, највећим делом поништени су резултати дотадашње приватизације. Мање од 5% укупног капитала био је акцијски. Већински је продато свега 18 предузећа [Драшковић 2010: 13]. Након 5. октобра 2000. држава је и даље имала најважнији утицај на привреду и приватизацију. У време смене старе новом влашћу убрзано је продато 500 предузећа. Потом је Србији наметнут неолиберални концепт, и привредних и друштвених реформи, у чијем језгру је приватизација. У суштини, држава је усвајањем Закона о приватизацији (2001), без национализације, постала највећи и стварни власник друштвеног капитала.

Усвојен је модел брзе, свеобухватне и орочене приватизације. Време, начин, услове продаје и избор купца у највећој је мери одређивала држава. Друштвени капитал се продавао на три начина: тендером, аукцијом

и реструктурирањем. Први је намењен великим и релативно успешним предузећима и онима која су важна за државу. Подразумевао је тражење „стратешког” купца, за 70% капитала, кога тражи државна агенција. Она има овлашћења у избору приватизационих саветника, избору купца и склапању и контроли купопродајног уговора. Поред тога, купац се обавезује на инвестирање у предузеће и исплату социјалних програма технолошким вишковима. Аукцијом су се продавала средња и мања предузећа, где нема социјалног програма за вишак радника. Реструктурирање представља сложен поступак промена предузећа, које се након тога припрема за продају.

Званично су циљеви приватизације били: ефикасност, што већи прилив страног капитала, економски раст, јако корпоративно управљање и стварање либералне и отворене привреде. Уз то су помињани виши стандард живота грађана и потреба да приватизацију већина њих подржи (А. Влаховић). Сматрало се да приватизација води ка ефикасној привреди, расту средњих слојева, деполитизацији привреде, унапређењу финансијског стања привреде и укидању сталног фаворизовања друштвеног и државног сектора на рачун аутохтоног приватног. Важно је поменути да у Србији није постојала сагласност највећих друштвених група око концепта транзиције и приватизације. Нису издвојена предузећа и стратешки системи која се не би приватизовала. Наметнута је брза, свеобухватна приватизација, којој је, поред осталог, недостајао и национални социјални програм за технолошке вишкове међу запосленима.

Званични подаци о резултатима приватизације за период 2002–март 2013. су следећи: тендером продато 84, аукцијом 1.530 и тржиштем капитала 754 предузећа, тј. укупно 2.368 предузећа. У њима је било запослено 335.027 радника. Технолошким вишковима у њима понуђено је 276.700.000 евра. Укупан приход од продаје био је 2.579.700.000 евра. Од свих купопродајних уговора поништено је 26%. Приватизована предузећа нису показала већу ефикасност. Она су најчешће смањивала број запослених, зараде и до 50%, као и социо-економска права радника. Покренути су бројни штрајкови због неисплаћених отпремнина, зарада, пензионог и здравственог осигурања [Новаковић 2013: 43, 45]. Према оцени М. Обрадовић, која је обавила опсежно емпиријско истраживање у Агенцији за приватизацију, процес приватизације је „имао политички а не економски циљ. Тако је приватизација средство рестаурације капитализма у Србији, а не њеног друштвено економског развоја” [Обрадовић 2009: 191]. То је обављено уз значајну улогу међународних финансијских институција, пре свега ММФ и Светске банке, који су преко избора саветника, наметањем решења и купца, допринели одливу капитала ван земље, а уништавању привреде и друштва.

Последице реализованог концепта приватизације су пад БДП, запослености, продуктивности рада, реалних зарада, као и технолошко заостајање за развијеним светом, финансијска зависност од страних инвестиција, раст дугова (предузећа, грађана, државе), регионалних, економских и социјалних неједнакости. Све су то особености капитализма перифе-

рије, у којем капиталистичка класа штити своје класне интересе на штету националних (државних) интереса и већине становништва.

Бруто домаћи производ (БДП/GDP) у првој деценији транзиције је опадао. У 1990. стопа раста била је -8,0%; 1991. године -9,8%; 1992. године -27,2% и 1993. године -30,5%. Потом је уследио опоравак на 10,1% у 1997. години. Прави суноврат се десио 1999, кад је раст био -11,2%. Од 2000. године привреда се опорављала умереним темпом, знатно нижим него друге земље у транзицији. Најнижи раст је забележен 2003. од 2,7%, а највиши следеће године (9,3%). С појавом светске кризе опада и БДП Србије (2009. био је -3,5, а 2014. године -1,8%). У односу на 1990. он је мањи за 60%. Просечна стопа раста од 1990. до 1999. била је -5,9%, а од 2000. до 2010. године 3,9% [Drašković 2010: 31; Šojić 2014a: 247; WB, WDI 2014].

Запосленост је све време опадала, а убрзана транзиција није створила услове да нова запосленост умањи број губитника посла. Званично је број запослених 1990. био 2.543.000, а 2013. године 1.725.000. Значи, 818.000 запослених остало је без посла. У индустрији и занатству 1990. радило је 1.021.000 запослених. До 2001. званично је 341.000 запослених изгубило радно место, а до краја 2013. године још 360.000 особа. Стопа раста запослености од 1991. до 2001. била је 1,6%, а продуктивности рада 0,7%. У следећој деценији просечна стопа раста запослености је -1,6%, а продуктивности 4,8%. У првој поменутој деценији БДП Србије био је -6,8 а у другој је просечан годишњи раст 2,3% [Statistički godišnjak Jugoslavije 1991: 87; Statistički godišnjak Srbije 2014: 65].

Стопа незапослености је 1975. била двоцифрена (13,0% или 786.000 незапослених лица). У 1989. је порасла на 17,9%. Онда је уследила деценија у којој се стопа незапослености кретала између 24% и 26%. Пратећа појава била је висока прикривена незапосленост, и до милион радника на привременим одморима. После 2000. број незапослених и стопа незапослености су расли: 2001. је била 21,4%, 2006. је достигла највиши ниво и износила је 33,2%. Методологија мерења стопе незапослености је измењена 2008. године. Национална служба за запошљавање под незапосленим лицима подразумева званично пријављена лица која су „активно тражила” посао, а нису запослена. Запослено лице је, према овој методологији а усклађеној с Међународном организацијом рада, свако ко је у недељи која је претходила анкети, макар један сат обављало неки посао. За то није морао примати новчану накнаду, већ је то могла бити и накнада у натури. Јасно је да се од те накнаде не може пристојно живети, али се на тај начин огроман број људи евидентира као запослено, а вештачки смањује број званично незапослено. Овом се придружују све рестриктивнији услови доласка и остајања на званичној листи незапослених лица. Посебан проблем су непоуздане анкете, али и подаци о запослености. Статистика бележи сваки нови склопљени уговор на одређено време, на пример, као ново запошљавање, иако једно лице може да склопи велики број таквих уговора у законском року. Укратко, поређење стопа незапослености пре и после 2008. је бесмислено и немогуће. Према званичним статистичким подацима стопа незапослености у Србији је у 2011. години

износила 30,0%, а у 2014. години 19,7% (званично је евидентирано 562.000 незапослених лица) [*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 2014; *Statistički godišnjak Srbije*, 2014; *Анкета о радној снази 2014*, 2015: 15].

Током транзиције мењала се структура запослених према својинском статусу предузећа. Од свих запослених (без Косова и Метохије) у 2000. највише је радило у друштвеном сектору (76,9%). У приватном сектору било је 19,5% запослених, а у задружном и мешовитом 3,6% [*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 2001: 98]. То се значајно променило током транзиције, па је 2014. већина запослених радила у предузећима у приватној регистрованој својини (53,9%), 11% у приватној нерегистрованој, 31% у државној, а симболичких 2,2% у осталим облицима својине [*Statistički godišnjak Srbije*, 2014: 65]. Види се да готово нема трага од друштвене и задружне својине, а да је држава без директне национализације постала власник значајног дела капитала. Уз то, дошло је до терцијаризације или раста услужног сектора на рачун примарног (пољопривреде) и секундарног (индустрије). Од свих запослених у 2013. у примарном сектору радило је 21,3% запослених, у секундарном 20,2% (у прерађивачкој индустрији 17,1%), а у терцијарном 58,5% [*Statistički godišnjak Srbije*, 2014: 57].

Приватизација у Србији није довела до већег економског раста и пораста богатства друштва. Она је чак потврдила да је бесмислено ослањање само на стране инвестиције, као средство развоја. Посебан проблем јесте што је држава страним инвеститорима нудила такве погодности какве нису постојале нигде у региону (ослобађање пореза, високе субвенције, јефтина енергија, сировине и радна снага). Најпре су продавана најпрофитабилнија предузећа а потом мање успешна. Често се куповало ради „прања” шпекулативног капитала, због тржишта и јефтине радне снаге и брзог богаћења нових власника. Стога су нови власници смањивали број запослених радника и њихове зараде и друге материјалне накнаде. Драстично су угрожавали запосленима основна економска, социјална и синдикална права. Свему томе допринела је и држава и политичка власт. Опадала је и ефикасност инвестиција. То је била најслабија тачка и у друштву пре транзиције. Капитални коефицијент се у периоду 2000–2011. повећао с 1,73 на 21,44, или за 12,4 пута. Учешћа домаћих бруто инвестиција у БДП од 1997. до 2011. била су од 10% до 24%, што значи да су највише коришћена средства од задуживања и страних инвестиција. Јавни дуг је порастао, од 6 милијарди америчких долара 1990. на 22,9 милијарди евра у јулу 2015. М. Шојић је закључио да је темпо задуживања био бржи од раста БДП Србије [Шојић 2014а: 247].

Кретање реалних зарада у Србији било је различито у појединим фазама транзиције. На почетку су оне брзо опадале и обезвређене, толико да је, на пример, четворочлавној београдској породици 1995. било потребно 2,7 просечне плате за покриће потрошачке корпе. То је највише погодило мануелне раднике, посебно запослене у друштвеном сектору [Мркшић 2000: 258, 280]. Стога су се они бавили и допунским активностима, где се прибављало и до трећине редовних прихода домаћинства. После 2000. раст реалних зарада је виши од продуктивности рада и раста

БДП Србије. Удео номиналних бруто личних доходака у БДП је од 2000. до 2008. био релативно висок, и вишеструко премашивао динамику раста БДП, што је политика иста као и пре 1990. У међувремену се и инфлација одржавала далеко изнад просечне забележене у развијеним земљама Запада и у региону. Од 2001. (када је била 80,6%) смањивала се, али је и 2012. била виша (15,0%) него у земљама Централне и Источне Европе [World Bank, 2012].

Приватизација је директно била усмерена против индустрије, већине радника и њихових синдиката. То су интереси капитала у свету, па и у друштву у транзицији. Од свих предузећа 878 је приватизовано, а није продато само 39 [Savić 2014: 302]. Индустријска производња је од 1990. до 2012. смањена за 40%, а у прерађивачкој индустрији за 95% [Šojić 2014: 66]. Бруто инвестиције у основне фондове индустрије од 1990–2001. биле су 10–11%, што је упола мање од потребног. Удео индустрије у БДП Србије 2013. био је 19%, док је светски просек 31% [World Bank, 2014]. Нешто спорије опадала је продуктивност рада, не због веће ефикасности рада већ због бржег отпуштања радника. На тај начин се деиндустријализација у Србији испољила у свим својим негативним аспектима. Поред тога, приватизација је од 1990. до 2007. довела до нестајања великих предузећа са 1.000 и више запослених, па се њихов број смањило са 217 на 55. Уништени су и велики градови, индустријски центри с више од 1.000 запослених, почетком посматраног периода било их је 62, а на крају 28 [Savić 2014: 51].

Пропаст индустрије, посебно прерађивачке, у директној је вези с приватизацијом. Коначан резултат је уништење читавих привредних и индустријских грана. Од 2001. до 2007. „...металска индустрија Србије је остала без 90.000 запослених. Текстилна индустрија је више него преполовљена и остала је без више од 66.000 запослених” [Kosanović i Raunović 2010: 134]. Индустрија је девастирана и не може постати сектор опоравка привреде и друштва. Њено технолошко заостајање је 5–6 генерација за светом. Свега 5% припада вишим технологијама, 10% средње високим, 25% средње ниским, а 65% опреме је ниске технологије [Петровић 2014: 185]. Обезвређена су и знања запослених и потенцијалних радника.

Раст сиромаштва и економских и регионалних неједнакости су нормална последица непостојања стратегије привреде, регионалног развоја и социјалне политике у интересу већине грађана. Приватни власник нема интереса за то, а цео систем је овде подређен њему и стицању профита. Порастао је и Џини коефицијент прихода домаћинстава у регионима различите економске развијености [Јакорин 2014: 116, 128]. То је логична последица неолибералне транзиције и приватизације.

Радничка класа Србије је уништена кроз процесе приватизације и неолибералне транзиције. На то указују и резултати релевантних социолошких и економских истраживања о променама економске и друштвене структуре. Мануелни радници су чешће и масовнији од осталих професионалних група губили посао, били без посла, дуже га тражили и дуже живели у сиромаштву. Они су најмасовнија групација међу званично евидентираним незапосленим лицима, а која су остала без посла због стечаја,

продаје и ликвидације предузећа. Све време транзиције најлошије су пролазили НК и ПКВ радници, док су КВ и ВКВ радници имали нешто бољи материјални положај. Многи од њих су се укључили у сиву економију или се враћали на село. Тамо су пристизали да би обезбедили додатне приходе, трајно се посветили раду на сопственој земљи или су постајали класични надничари код нових велепоседника. Свему томе допринео је и процес десиндикализације запослених, који је са своје стране помогао даљој фрагментацији и атомизацији радничке класе Србије.

ЗАКЉУЧАК

Током социјалистичке модернизације створено је средње развијено индустријско друштво, релативно образована радничка класа, измењена социјална структура и постигнути значајни резултати у доступности образовања, здравства и социјалне заштите већини грађана. Највећу цену за то су платили сељаштво и класични средњи слојеви. Највећу корист имали су немануелни слојеви, посебно они с монополом над политичком моћи и друштвом. Због природе владајуће класе никада се није прешло на интензиван индустријски развој, нити су привредне и друштвене реформе, у правцу више тржишта и приватне иницијативе, могле да буду спроведене. Радничка класа је из системских разлога деценијама била фрагментирана по гранској и територијалној припадности. Владајућа класа је крајем 1980-их то усмерила, уз помоћ спољних фактора, у правцу разбијања државе и друштва. На тај начин су њени значајни делови постали језгро нове капиталистичке класе.

Транзиција је у Србији довела до стварања друштва капиталистичке периферије. Држава је постала носилац првобитне капиталистичке акумулације. То је остварено кроз најважнији процес – приватизацију. Она је омогућила стварање нове капиталистичке класе, блиске интересима крупног глобализованог капитала, потом нових средњих слојева и раслојене радничке класе. Приватизацијом је уништена привреда, а посебно прерађивачка индустрија. Нестале су читаве индустријске гране, велики градови и предузећа, некадашњи носиоци развоја. Због мита о примату и успешности приватне својине уништена је друштвена својина. Укратко речено, деиндустријализација је довела до пропадања највећег дела радничке класе, јер су радници остајали без радних места. Стигло их је сиромаштво, масовна незапосленост, већа експлоатација и друштвена неједнакост.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анкета о радној снази 2014* (2015). Београд: Републички завод за статистику.
 Брдар, Милан (2007). *Српска и транзициона Илијада – Ајорије демократској преображаја Србије у геополитичком контексту*. Београд: Stylos.
 Буквић, Рајко (2009). Вашингтонски консензус и деиндустријализација источне и југоисточне Европе, *Нова српска политичка мисао*, XX, 1–2: 7–28.

- Вуковић, Слободан (2006). Заузимање стартних позиција. Економски односи између република након II светског рата, *Социолошки преглед*, XL, 4: 517–548.
- Душанић, Јован Б. (2014). *Економија њосимодерне*. Београд: Досије студио.
- Михаиловић, Коста (1990). *Регионална стварноста Југославије*. Београд: Економика.
- Новаковић, Нада (2013). Штрајкови, синдикати и приватизација у Србији, *Социолошки преглед*, XLVII, 1: 23–52.
- Обрадовић, Марија (2009). Улога међународних финансијских организација и агенција у приватизацији друштвеног капитала у Србији 2002, *Нова српска политичка мисао*, XVII, 3–4: 191–212.
- Оцић, Часлав (ур.) (2014). *Моћуће стварноста развоја Србије*. Београд: САНУ.
- Оцић, Часлав (2013). *Помаци, учешћа, учинци. Привреда Југославије, република и покрајина 1952–1990*. Београд: Службени гласник.
- Петровић, Петар Б. (2014). Четврти талас индустријализације: технолошка димензија и будућност коју не смемо да занемаримо. У: *Моћуће стварноста развоја Србије* (ур. Часлав Оцић), Београд: САНУ, 179–211.
- Статистички годишњак Србије 2014*. Београд, Републички завод за статистику.
- Antonić, Slobodan (2000). Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak. U: *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima* (prir. Mladen Lazić). Beograd: Filip Višnjić, 65–170.
- Antonić, Slobodan (2004). Društvene osnove i sadašnji pokušaji transformacije. U: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na pragu trećeg milenijuma* (prir. Anđelka Milić). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 19–37.
- Bilandžić, Dušan (1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga.
- Cvejić, Slobodan (2012). Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji. U: *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti* (ur. Srđan Šljukić i Dušan Marinković). Novi Sad: Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerzitet u Novom Sadu, 143–156.
- Drašković, Božo (red.) (2010). *Kraj privatizacije: posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*. Beograd: IEN, BBA, SSSS.
- Drašković, Božo (red.) (2014). *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije.
- Drašković, Božo (2014). Slom industrijskog sektora u Srbiji. Postoje li šanse za reindustrijalizaciju. U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (redaktor B. Drašković), Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 107–133.
- Godišnjak socijalne politike 1989* (1989). Beograd: Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, I, 1.
- Golubović, Zagorka (2011). Srbijanska tranzicija: od kakvog socijalizma ka kojem kapitalizmu? U: *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (ur. Srećko Mihailović), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, 301–326.
- Jakopin Edvard (2014). Regionalne nejednakosti i tranzicija u Srbiji. *Ekonomika preduzeća*, LXII, 1–2: 117–133.
- Jovanović, Đokica (2012). *Prilagođavanje: Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, Niš: SVEN, Beograd: Institut za sociološka istraživanja u Beogradu.
- Jugoslavija 1945–1985, statistički prikaz* (1985). Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Korošić, Marijan (1983). *Ekonomске nejednakosti u jugoslavenskoj privredi*. Zagreb: SN Liber.
- Korošić, Marijan (1989). *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed i Ekonomski institut Zagreb.
- Korošić, Marijan (1988). O dohotku iz poljoprivrede, evropeizaciji i istjerivačima sumnji, *Naše teme*, 10: 240–247.

- Kosanović, Rajko i Sanja Paunović (2010). Privatizacija u Republici Srbiji i stavovi sindikata. U: *Kraj privatizacije: posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*. (redaktor Božo Drašković) Beograd: IEN, BBA, SSSS, 128–140.
- Kovačević, Mladen (2010). Uzroci duboke ekonomske krize u Srbiji, *Škola biznisa*, 3: 1–14.
- Kovačević, Mladen (2014). Uzroci deindustrijalizacije i ograničenja za reindustrijalizaciju, U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (redaktor Božo Drašković). Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 11–44.
- Lazić, Mladen (1995). Stare i nove elite u Srbiji. U: *Srbija između prošlosti i sadašnjosti*. Beograd: NIP Radnička štampa, IDN Forum za etničke odnose, 81–95.
- Lazić, Mladen (prir.) (2000). *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen (2011). Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, XLVIII, 3: 123–144.
- Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan (2006). Changes in the Recruitment Patterns of the Economic and Political Elites in Serbia, *Sociologija*, XLVIII, 2: 97–112.
- Madžar, Ljubomir (2011). Stupice izlaska iz socijalističkog poretka: dugo putovanje ka tržišnoj privredi. U: *Dometa tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (ur. Srećko Mihailović), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, 196–214.
- Mencinger, Jože (1986). Društveno planiranje i realnost ovladavanja budućnosti. U: *Kriza, blokade, perspektive* (red. J. Jerovšek, V. Rus i J. Županov). Zagreb: Globus, 92–117.
- Mihailović, Kosta (1981). *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika.
- Milanović, Branko (1990). *Ekonomske nejednakosti u Jugoslaviji*. Beograd: Ekonomika, IEN.
- Milanović, Branko (1998). *Income, inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington, D. C., The World Bank.
- Mrkšić, Danilo (2000). Restratifikacija i promene materijalnog standarda. U: *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima* (prir. Mladen Lazić). Beograd: Filip Višnjić, 237–292.
- Novaković, Nada G. (2007). *Propadanje radničke klase: materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990. godine*. Beograd: Rad i Institut društvenih nauka.
- Novaković, Nada (2008). *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Obrenović, Zoran (1992). *Srbija i novi poredak*. Niš: Gradina i Beograd: IFDT
- Petković, Miodrag (1989). Stepen mehanizacije jugoslovenske poljoprivrede i šumarstva, *Socijalna politika*, XLIV, 9–10: 3–15.
- Popov, Sofija (1987). Međuzavisnost tempa rasta realnih ličnih dohodaka, produktivnosti rada i privredna kriza u Jugoslaviji. *Ekonomika misao*, XX, 4: 35–52.
- Popov, Sofija (redaktor) (1989). *Produktivnost i raspodela*. Beograd: Ekonomika, IEN.
- Popov, Sofija; Nikola Zelić i Vladimir Franković (redaktori) (1981) *Dohodak u jugoslovenskoj privredi – sticanje i raspodela*. Beograd: Institut ekonomskih nauka Beograd.
- Razvoj Jugoslavije 1947–1981*. (1982). Beograd: Savezni zavod za statistiku i Savezni zavod za društveno planiranje.
- Savić, Ljubodrag (2009). Srpska industrija za dvadesetprvi vek. *Industrija*, 1: 1–17.
- Savić, Ljubodrag (2014). Nova strategija industrijalizacije kao osnova brzog oporavka Srbije. U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (red. Božo Drašković). Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 46–60.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1968*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1989*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1990*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1991*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 2001*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Statistički godišnjak Srbije 1991*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Šljukić, Srđan (2007). Mogućnosti i osujećenja. U: Milan Tripković, Srđan Šljukić, Ljubinko Pušić, *Raskršća Srbije*. Novi Sad: Mediteran, 135–175.
- Šojić, Milan S. (2014). Kretanja u industriji Srbije (1990–2013). U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (red. Božo Drašković). Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 61–83.
- Šojić, Milan S. (2014a). Liberalizam i tranzicija – iskustva Srbije i okolnih zemalja. U: *Anti-liberalizam i ekonomija* (ur. Veselin Vukotić i dr.), Beograd: Institut društvenih nauka, 242–251.
- Turza, Karel (2003). On Modernity in General and on the Main Obstacles to Modernity in Serbia in the 20th Century – and Afterwards, *Sociologija*, XLV, 2: 117–140.
- Vojnić, Dragomir (1989). *Ekonomska kriza i reforma socijalizma*. Zagreb: Globus.
- Vratuša, Vera (2012). *Tranzicija – odakle i kuda? I deo*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampa.
- Vuletić, Vladimir (2013). *Politička elita Srbije i EU*. Beograd: Klett.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- World Bank, *World Development indicators 2012*, World Bank. (wdi-e-book.pdf). Доступно на: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-2012>. Приступљено: 20. 8. 2015.
- World Bank, *World Development indicators 2013*, World Bank. (wdi-e-book.pdf). Доступно на: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-2013>. Приступљено: 20. 8. 2015.
- World Bank, *World Development indicators 2014*, World Bank. (wdi-e-book.pdf). Доступно на: <http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2014-book.pdf>. Приступљено: 20. 8. 2015.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DEINDUSTRIALIZATION AND THE WORKING CLASS IN SERBIA

by

NADA NOVAKOVIĆ
 Institute for Social Sciences
 Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
 novakovic.nada@gmail.com

SUMMARY: In this paper the author analyzed and described the most important systemic causes of the process of deindustrialization and the disappearance of the working class in Serbia. The initial hypothesis was: a process of deindustrialization was determined by systemic factors, i.e. the character of the new ruling class, the range of models of transition and privatization, and the place of the country in the world capitalist system. It was also influenced by the character of trade union organizations, and both old and new forms of workers' resistance to the loss of economic and social rights. In the first part of the paper were studied the characteristics of industrialization and the working class before the transition, specific features of capitalist and socialist modernization, industrialization and urbanization in socialist Yugoslavia and Serbia. A special attention

was paid to the financial status, characteristics and structure of the working class before the transition. The second part is devoted to the problems of transition, privatization and deindustrialization in Serbia over the last quarter of a century. The author pointed to the most important subjects of social transition, their social power and influence over the selection and implementation of a specific model of privatization. They have a decisive role in the destruction of the old and the emergence of the new social structure of society in the periphery of the capitalist system. It is particularly emphasized that privatization led to deindustrialization of Serbia and deterioration of the working class. Finally, the author concluded that during the transition public property was destroyed as well as the most important economic and industrial activities, and the working class was systematically marginalized. An agrarian society was created, without material and other assets to continue modernization and democratic processes.

KEYWORDS: modernization, deindustrialization, public property, privatization, working class